

MANAS DESTANI'NDA TÜRK KELİMESİ VE AĞAÇ, KOYUN / KOÇ KÜLTÜLERİ

Nurdin USEEV*

Geliş Tarihi: Ekim, 2016

Kabul Tarihi: Aralık, 2016

Öz

Türk dünyasının bin senelik destan geleneğini, tarihini, kültürünü ve dünya görüşünü kendi içinde barındıran Manas Destanı'nda, çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmayan birçok kelime geçmektedir. Bu kelimelerin bazıları sadece belirli durumlarda söylenen kalıp metinlerde yer almaktadır. Bu kelimelerden biri de tarihî Türk lehçelerinde ve Klasik Türk Edebiyatı'nda *güç*, *kudret*, *güçlü*, *güzel* ve *olgun* anlamlarında kullanılan Türk kelimesidir. Söz konusu kelime Manas Destanı'nın söylendiği Kırgız Türkçesinde hiç görülmez. Hatta diğer Türk lehçelerinde de geçmemektedir. Ancak, geçmiş asırların kültürünü, inancını mısralarında korumuş olan Manas Destanı'nda **Türk** kelimesi bir etnonim olmaktan ziyade leksik anlama sahip bir cins isim olarak kullanılmaktadır. Destandaki **Türk** kelimesi *güzel*, *iyi* ve *büyük* anlamlarına gelmektedir. *Güzel*, *iyi* anlamlarını veren **Türk** kelimesi bir yerin güzelliğini yansıtmak için kullanılan ve iki yerde aynen tekrar edilen kalıp metinde geçmektedir. 'Biri terek, biri tal, Cıgaçının **türkü** uşu (*Biri kavak, biri söğüt, Ağaçların güzeli bu*)' mısralarında, **Türk** kelimesi kavak ve söğüdün, ağaçların güzeli ve iyisi olduğunu ifade etmektedir. Bunun nedeni de söz konusu ağaçların kült anlamına sahip olmasıdır. Çünkü kavak ve söğüt ağaçlarının kendilerine ait özellikleri bulunmaktadır. Örneğin: Altay destanlarında Tanrı tarafından gönderilen kutlu kızlar, kavak ağacı vasıtasıyla yeryüzüne iner. Kavak, çocuk dileği için Tanrı'dan dilek dilenen kutlu mekân sembolüdür. *Büyük* anlamına gelen **Türk** kelimesi de kalıplaşmış mısralarda geçerek hep koyun, koç ve kuzu için kullanılmaktadır. Makalemizde bu durum koyun / koç kültü ile ilişkilendirilmiştir.

Çalışmada **Türk** kelimesinin geçtiği kalıp metinler ile birlikte kullanılan kelimeler ele alınarak Manas Destanı'ndaki **Türk** kelimesinin ağaç ve koyun / koç kültü ile ilişkili olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Manas destanı, Türk kelimesi, ağaç kültü, koyun / koç kültü, kavak.

THE WORD 'TÜRK' IN MANAS EPIC AND TREES, SHEEP / RAM CULTS

Abstract

Manas Epic contains a thousand-year epic tradition, history, culture and world view of the Turkic world in itself. Therefore, there are many words unused today in modern Turkic languages, in this epic. Some of these words are only included in the pattern texts, said in a particular situations. One of these words is the word **Türk**. This word used in the historical Turkic languages and classical Turkish literature as a meanings *power*, *strength*,

* Yrd. Doç. Dr.; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, nuruseev@gmail.com.

strong, beautiful and mature, never seen in Kirghiz Turkish. It is even not pass in other Turkic languages. However, the word **Turk** is used as a common noun with another lexical comprehension in the Manas Epic. The word **Turk** in the saga comes to *nice* and *big* meanings. The word **Turk** means *beautiful* is used in a two repeated pattern texts which reflects the beauty of a place. In the verses ‘Biri terek, biri tal, Cıgaçının **turku** uşu (*One of poplar, willow one, this is good for the trees*)’ the word **Turk** represents that the poplars and willows are the best of trees. The reason for this is that these trees means cults. Because poplar and willow trees have their own characteristics. For example, blessed girls are sent by God in the Altai epic, descends to earth through the poplar tree. Poplar is blessed place symbol of hope children, begging to God wishlist. The word **Turk** means *big* is used in formulaic verses only for sheeps, rams and lambs.

In our article, this case is associated with sheep / ram cults. In our article were examined pattern texts and other words, which pasts with the word **Turk**. As a result has been shown that the word Türk is associated with tree and sheep / ram cults.

Keywords: Manas Epic, the word Turk, tree cult, sheep / ram cult, poplar.

Giriş:

Hem hacmi hem de içeriğinin zenginliği açısından dünyanın en büyük destanlarından birisi sayılan Manas Destanı sadece Kırgızların değil, Eski Türk boylarının da kültürünü, inancını, dünya görüşünü, tarihini ve toplum düzenini yansıtan bir destandır¹. Çünkü Kırgızlar, VII - IX. asırlar arasında kullandıkları Köktürk yazısını unuttukları ve Türk dünyasına daha sonra kazandırılan Arap yazısını belirli nedenlerle (yarı göçebe hayat tarzı sürmesi, önemli kültür ve siyasi merkezlerden uzak kalması vb.) yaygın olarak kullanmadıkları için kültürlerini, dünya görüşlerini, tarihlerini, önemli tarihî olaylar hakkındaki görüşlerini sözlü edebiyat ürünlerinde, özellikle destanlarında yaşatmaya çalışmışlardır. Bu konuda H. Geyikoğlu şunları belirtmektedir:

Manas Destanı, çeşitli bilgileri ihtiva eden bir komplekstir. Burada tarih, etnografya, dil, felsefe, folklor, diplomasi, askerlik, halk pedagojisi, müzik kültürü, halk hekimliği gibi çeşitli konularda bilgiler geçmektedir. Manas Destanı, eski devirlerin hayatını yansıması bakımından diğer destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Destan, en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran boy ve kabilelerin hayatını, gelenek-göreneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır (Geyikoğlu, 2001: 204).

Manas Destanı'nın dili de oldukça zengindir. Çünkü söz konusu destanda bugün Kırgız Türkçesinde bulunmayan, ancak tarihî Türk lehçelerinde geçen kelimeler kullanılmaktadır. Örneğin: Orhun Yazıtları'nda yer alan ve *türbe*, *mezarlık* anlamına gelen **bark** kelimesi Kırgız Türkçesinde sadece Manas Destanı'nda geçmektedir. Bu tür kelimelerden biri de *güzel*, *iyi* ve

¹ Manas Destanı hakkında Türkçe yapılmış çalışmaların bibliyografyası için bk. İsakov, Abdrasul, Türkiyada ‘Manas’ Eposu Boyunça Basılğan Emgekterdin Bibliyografyası (1934-2014)’, *Uluslararası TEKE Dergisi*, Sayı 4/4, 2015, s. 1451-1479.

büyük kavramlarını karşılamak üzere kullanılan **Türk** kelimesidir. **Türk** kelimesi de bu anlamlarıyla sadece Manas Destanı'nda yer almaktadır.

Bilindiği gibi **Türk** kelimesi bir etnonim olmaktan ziyade bir cins ad olarak da leksik anlamlara sahiptir. Örneğin: Eski Uygurcada söz konusu kelime *güçlü* anlamına gelmektedir:

Türk burhanlarta kin intiniz (*Güçlü burhanlardan sonra indiniz*) (TT, III, 60; Nadelyayev, vd., 1969: 599).

H. N. Orkun, Eski Uygurca metinlerde geçen

‘ol ok teginmek tıltagınta ajunlarka ed tavarka, erkke **türkke** azlanmak turur (*İşte bu Vedana tarafından sebebiyet verilmiş olarak Trsanın hayata, mal ve mülke, iktidar ve kudrete karşı hissi tezahür eder*)’;

‘iligler, begler, buyruklar, pürtükler, kunçuy katunlar, tigitler, inallar, ulug bay bayagutlar kentü erklerin **türklerin** ıdalap toyn dindar bolup arhant kutın bultılar (*Hükümdarlar, beğler, buyruklar, pürtükler, prenses hanımlar, prensler, nazırlar, büyük ve zengin bayağutlar kendi kudret ve kuvvetlerini terk edip rahip, papaz olup rahat saadetinde oldular*) cümlelerindeki **Türk** kelimesinin anlamından ve A. von Le Coq, Gyula Nemeth gibi bilim adamlarının çalışmalarından hareketle **Türk** kelimesinin *güç, kuvvet, kudret* anlamına geldiğini, daha sonra kavim adı olduğunu düşünmektedir (Orkun, 2011: 29-30). Söz konusu kelime *Dîvânu-Lügâti't-Türk*'te vakit anlamına gelen bir kelime olup, meyvelerin olgunlaştığı zamanın ortasını, olgun, orta zamanı bildirmektedir:

türk üzüm ödi (*Üzümün olgunluk vakti*),

türk kuyaş ödi (*gün ortası*), **türk** yigit (*gençlik çağının ortasına gelmiş genç*) (DLT, I, 353; Ercilasın ve Akkoyunlu, 2014: 151).

1. Güzel, İyi Anlamına Gelen Türk Kelimesi ve Destanda Ağaç Kültü

Türk kelimesi Manas Destanı'nda Türk halklarını bildiren etnonim olmaktan ziyade leksik anlama sahip bir isim olarak ilk aşağıdaki metinde geçmektedir (S. Orozbekov, 369, 9750-9753):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Biri terek, biri tal,	<i>Biri kavak, biri söğüt,</i>
Çıgaçının türkü uşu,	<i>Ağaçların güzeli bu,</i>
Bir çıgaçta miñ uya,	<i>Bir ağaçta bin yuva,</i>
Çınarının körkü uşu.	<i>Dağ kavağının güzelliği bu.</i>

Yukarıda verilen metinde **Türk** kelimesi ‘cıgaçının **türkü** uşu (*Ağaçların güzeli bu*)’ cümlesinde geçerek ondan önceki mısradan anlatılan kavak ve söğüt ağaçlarını nitelemektedir. Tahlil edecek olursak **türkü** kelimesi, **Türk** ismi ile +ü III. şahıs iyelik ekinden oluşmaktadır.

Çünkü bundan sonra gelen ve *güzelliği* anlamını veren **körkü** kelimesi de aynı yapıya sahiptir: **körk** (güzellik anlamına gelen kelime) +**ü** (III. şahıs iyelik eki).

Söz konusu metnin geçiş durumu şöyledir. Arkadaşları tarafından han, hükümdar seçilen Manas, Altay etrafındaki yerleri gezerek ülke sınırlarını teyit etmek için arkadaşları ile sefere çıkar; bu sefer sırasında Orhun Nehri'nin yakınlarındaki bir yere gelirler ve bu yer hoşlarına gider. Çünkü bu yer ormanlık ve güzel olup, av hayvanları çoktur. İşte burası tasvir edilirken **Türk** kelimesi kullanılmaktadır. Metnin genelinde de **Türk** kelimesi *güzel, iyi* anlamlarında kullanılmaktadır. Çünkü burada kavak ve söğüt ağaçlarının diğer ağaçların içindeki özelliği, niteliği, yani güzelliği ve iyiliği anlatılmaktadır. İki yerde geçen bu ifade kalıplaşmış bir ifadedir. Yani bir yerin güzelliğini anlatmak için hazır bir şekilde kullanılan anlatı kalıbıdır. Formel ya da kalıp ifade adını da taşıyan bu yapılar destanlarda daha çok başlangıç, geçiş ve bitiş kalıpları şeklinde yer almaktadır. Ancak ele aldığımız metin destanın başlangıç, geçiş ve bitiş kalıpları ile ilişkili olmayan kalıp metindir. Bu şekildeki kalıp metinler icracı tarafından belirli bir durumu anlatmak için hazır bir şekilde kullanılan metinlerdir. K. Raihl, bu şekildeki kalıp ifadeleri destancının 'hafıza sanatının' bir kısmı olduğunu belirtmektedir (Raihl, 2008: 270). Bir başka deyişle, öteden beri destan metninde kullanılan kalıplardır. Bunun bir kanıtı söz konusu metinde geçen **Türk** kelimesidir. **Türk** kelimesi S. Orozbekov'un yaşadığı dönemde Kırgız Türkçesinde *güzel, iyi* anlamında kullanılmıyordu. Demek ki, ele aldığımız metin kalıplaşmış olduğu için **Türk** kelimesinin eski anlamını korumuştur.

Bu metinde kavak ve söğüt ağaçlarının *güzel, iyi* anlamlarına gelen **Türk** kelimesi ile nitelendirilmesini Türklerdeki ağaç kültü ile ilişkilendirebiliriz. Çünkü ağaç çok eskilerden beri Türk halklarında önemsenen ve kutsal sayılan bir tabiat unsuru idi. Örneğin: Uygurların Türeyiş Destanı'nda ana motif ağaçtır ve Uygurların dedeleri ağaçtan türemişlerdir. Bunun yanı sıra Altay Türklerinin mitolojisinde tepesinde Tanrı Bay-Ülgen oturan ve gökyüzüne doğru yükselen dünya ağacı ve Yakut Türklerinin mitolojisinde de sadece ilk insan değil, bütün canlıların beslendiği hayat ağacı vardı (Ögel, 1993: 88-96). O. Mert, Yakut mitolojisinde Tanrı'nın yarattığı üç kamın çadırlarının önüne üç ağaç dikerek kötü ruhlarla nasıl mücadele edeceklerini, insanlara nasıl yardıma bulunacaklarını bu ağaçların altında bildirdiğini belirterek şunları ifade etmektedir: *Bundan dolayı dinî törenler, genellikle yeryüzüne Tanrı'nın getirdiğine inanılan kayın veya yıl boyunca yeşil kalan ardıç ve kara çam altında yapılır* (Mert, 2009: 71). Ü. Gürsoy, P. Ergun'a gönderme yaparak Türk ve dünya kültüründe ağacın çağlar içinde birbirinden farklı pek çok rol oynadığını şöyle dile getirmektedir:

Kozmik ağaç (dünya ağacı, hayat ağacı...), Tanrıyla iletişim aracı olarak ağaç, şeytan ya da kötü ruhları kovma törenlerinde ağaç, tabiat olaylarını yönlendirme törenlerinde ağaç, güneşin batışını engelleme ya da geciktirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma törenlerinde ağaç, yağmur yağdırma törenlerinde ağaç, sağaltma törenlerinde ağaç, defin törenlerinde ağaç, bereketi artırmaya yönelik mevsimlik törenlerde ağaç, şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleri ile ilgili mitlerde ağaç... Ayrıca mezarlara dikilen ağaçlar da ağaca atfedilen değerlerin bir ya da bir kaçının zaman süzgecinden geçerek günümüze kadar ulaşmış olduğunun bir başka işaretidir.

Kültürel yapıya ait çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen kutsallığın önem kazandığı inanç sisteminde ağaç, yaşayışı şekillendiren önemli bir yapı unsurudur. Eski Türklerde medeniyetin beşiği olarak kabul edilen ağaca ve ağaç sevgisine çok önem verilir. Bu ağaçlar arasında kayın, çam, **kavak ağacı**, ardıç, **çınar**, dağ servisidir, servi-selvi, meşe-emen, dut, **söğüt**, elma sayılabilir (Gürsoy, 2012: 44-45).

Belirtilen özelliklerinden dolayı ağaçlar, Eski Türklerin değer verdiği, kutsadığı kavramları, nesnelere içeren kaya üstü tasvirlerde yer almakta ve bugün de Hakas, Kırgız, Altay, Azeri ve Türkiye Türklerinde üzerlerine bez bağlanarak kutsanmaktadır (Foto 1, 2). Bu konuda C. Alyılmaz şunları ifade etmektedir:

Türk dünyasının farklı bölgelerinde (Moğolistan, Tuva, Hakasya, Kırgızistan, Kazakistan, Doğu Türkistan...) yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde birçok Türk boyu arasında ‘*ağaçtan türeme*’ inancının hâlâ devam ettiğini, dallı budaklı, yaşlı ağaçlara olağanüstü özellikler atfedilip onlardan dilekte bulunulduğunu, ‘*ata ağaç*’ın (kimi bölgelerde ‘*ana ağaç*’ın) temsilcisi olarak kabul edilen *iri, gösterişli ve yaşlı ağaçların* oboalara / ziyaretgâhlara çevrildiğini ve bunlarla ilgili yılın belirli günlerinde özel törenler düzenlendiğini tespit ettik (Alyılmaz, 2016: 33).

Bu ağaçlardan ele aldığımız metinde geçen ve **Türk** kelimesi ile nitelendirilen kavak ve söğüt ağaçlarının kendilerine ait özellikleri bulunmaktadır. Örneğin: Altay destanlarında Tanrı tarafından gönderilen kutlu kızlar, kavak ağacı vasıtasıyla yeryüzüne iner. Kavak ağacı, kutlu erkek kahramanlarda olduğu gibi, kadın kahramanlarda da mucizevi dönüşüm sembolüdür. Kavak, çocuk dileği için Tanrı’dan dilek dilenen kutlu mekân sembolüdür. Mucizevi dönüşümü sağladığı için kavak ağacı mutluluk sembolüdür. Kavak ağacı, gelinle ilgili olarak bolluğun, bereketin, selametın ve esenliğin sembolüdür (Bars, 2014a: 387). Uygurlar arasındaki şamanların, ayınleri sırasında kullandıkları kutsal ağaç dalı söğüt dalından yapılmakta; peri oyunu adlı tedavi ayininin bir unsuru olan tuğa çeşitli renkteki kumaş parçaları ve elma dalından

başka söğüt dalı da bağlanmakta; şaman kötü ruhları kovalamak için bir avuç söğüt ağacı parçası kullanmaktadır (Öğter ve Gönel, 2011: 240).

N. Yıldız, aşağıdaki metinden hareketle Manas Destanı'nda, söğüt ağacı ile Huda'nın ve Hızır'ın yâr olması, yani baht ve talih sahibi olup işlerinin rast gitmesi arasında bağ kurulduğunu, çınar ağacının da ata yurdu temsil ettiğini ifade etmektedir (Yıldız, 1998: 48-50).

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bel aylana bergençe	<i>Beli dolanınca</i>
Beldey kızıl tal бүткөн,	<i>Bel gibi söğüt bitmiş,</i>
Bir işiñ kудay car бүткөн,	<i>İşine Kuda yâr olmuş,</i>
Üy aylana berginçe	<i>Evi dolanınca</i>
Üydöy kızıl tal бүткөн,	<i>Ev gibi söğüt bitmiş,</i>
Koca Kızır car бүткөн.	<i>Hoca Hızır yâr olmuş.</i>

Böylece yukarıda dikkatlere sunulan metinde geçen **Türk** kelimesinin *güzel, iyi* anlamlarına geldiğini ve kavak, söğüt ağaçlarıyla ilgili inancı yansıttığını söyleyebiliriz. Söz konusu metin destanın III. kitabında da geçmektedir (S. Orozbekov, 294, 13876-13879):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Biri terek, biri tal,	<i>Biri kavak, biri söğüt,</i>
Çıgaçının türkü oşo,	<i>Ağaçların güzeli o,</i>
Bir çıgaçta miñ uya,	<i>Bir ağaçta bin yuva,</i>
Çınarının körkü oşo.	<i>Dağ kavağının güzelliği o.</i>

Gördüğümüz gibi verilen metin daha önce üzerinde çalışma yaptığımız metnin aynısıdır. Sadece **uşu** işaret zamirinin yerine **oşo** zamiri kullanılmıştır. İki yerde geçen bu dördlük kalıplaşmış gibi mısralardır. Amacı belirli bir yerin güzel olduğunu bildirmektir. Bunun için de kült anlamı olan kavak, söğüt ağaçları yer almış, bu ağaçlar da *güzel, iyi* anlamına gelen **Türk** kelimesi ile nitelendirilmiştir. Bunun yanı sıra çınar ağacının güzelliği bir adet çınar ağacının budaklarında bin yuva olduğu belirtilerek anlatılmıştır. N. Yıldız, Çoñ Kazat sırasında Almambet'in kendi eliyle diktiği çınar ağacını görerek söylediği sözlerinden hareketle Manas Destanı'nda çınar ağacının ata yurdunu temsil ettiğini, insanoğlunun kaderini, kutsal bildiği bir ağaca bakarak tayin ettiğinin yer aldığını ve kurumuş çınar ağacının dibinden çıkan fidanların soyun devamının işareti olarak görüldüğünü, bir başka deyişle olumlu fonksiyona sahip olduğunu belirtmektedir (Yıldız, 1998: 50). Yukarıdaki metinde çınar ağacının güzelliği ve iyiliğinin dallarında bin yuva barındırmasıyla yansıtılması aynı değeri taşımaktadır. Yani bu metinlerde çınar ağacı, budaklarındaki bin yuva ile ata yurdunu, neslin devamını ve hayatı sembolize etmektedir.

Türk kelimesinin destandaki *güzel, iyi* anlamı söz konusu kelimenin orta asırlardaki Farsça kaynaklarda *güzel* anlamında geçmesi ile de örtüşmektedir. **Türk** kelimesinin *güzel* anlamında kullanılması Klasik Türk Edebiyatı eserlerinde de geçmektedir. Örneğin: 15. asrın ilk yarısında yaşayan Çağatay şairi Harezmi Hafız'ın Divanı'ndaki 'Eger dînsiz imes ol **türk**-i bed-kîş, Cefâ kılmakı cânğa bes nidindür (Eğer o kötü huylu güzel dinsiz değilse cana cefâ kılması nedendir?); 'Ah uşol **türk**-i cefâkîşdin, Kim közin al kanıma kıldı siyâh (Ah, o zalim güzelden ki al kanımı akıtmak için gözünü kararttı)' gibi beyitlerde **Türk** kelimesi A. Üstüner'e göre etnik bir ismi de çağrıştırmakla beraber yüzyıllarca devam eden klasik edebî değerler açısından bakılınca *güzel* anlamında kullanılmıştır (Üstüner, 2014: 1111). Demek ki Manas Destanı'nda **Türk** kelimesinin eski anlamı korunmuştur.

2. Büyük Anlamına Gelen Türk Kelimesi ve Destanda Koyun / Koç Kültü:

Türk kelimesi Manas Destanında *güzel, iyi* anlamlarından başka *büyük* anlamında da geçmektedir:

S. Orozbekov, II. kitap: 215, 9347-9354	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Cayılıp cürgön mal kördüm Canında cürgön can kördüm Al candardı tañ kördüm. Köz karaşı adamday, Körkün körsö itke okşoş, Koyun körsöm baarı türk Kozusun körsöm baarı ırk, Koydun eesin körsöm it.	<i>Olmakta olan hayvanları gördüm</i> <i>Yanında bir canlıyı gördüm</i> <i>O canlılara şaşırđım.</i> <i>Bakışları insan gibi,</i> <i>Görüntüsü köpek gibi,</i> <i>Koyunlarına baksam hepsi büyük</i> <i>Kuzularına bakarsam hepsi kısırlaştırılmış koç,</i> <i>Koyunun sahibine baksam o köpek.</i>
S. Orozbekov, VIII. kitap: 29, 1390-1394	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bolgon sözdün baarın ayt Bokmurun degen balama. Kozusun saabay türk kılsın, Koçkordu bıçıp irik kılsın, Aygırdı bıçıp at kılsın.	<i>Olan sözün hepsini söyle,</i> <i>Bokmurun adlı oğluma.</i> <i>Kuzusunu sağmadan büyük yapsın (büyütsün),</i> <i>Koçu hadım ederek kısırlaştırılmış koç yapsın,</i> <i>Aygırı hadım ederek kısırlaştırılmış at yapsın.</i>
S. Orozbekov, VIII. kitap: 54, 3240-3243	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Koçkordu bakkın türk bolsun, Kozunu bakkın irik bolsun, Taylaktı bakkın töö bolsun, At bakpagan cöö bolsun.	<i>Koçu besle, büyük olsun,</i> <i>Kuzuyu besle, kısırlaştırılmış koç olsun,</i> <i>Tayı besle deve olsun,</i> <i>At gütmeyen yaya olsun</i>

Destanın üç yerinde biraz değişikliklerle tekrarlanan bir kalıp metin olan yukarıdaki metinlerde **Türk** kelimesi hep koyun ve koçlarla ilgili yer almaktadır. ‘Koyun körsöm baarı **Türk** (*Koyunlarına baksam hepsi büyük*)’ cümlesinde koyunların Türk olduğu anlatılmakta, ‘Kozusun saabay **Türk** kılsın [*Kuzusunu sağmadan büyük yapsın (büyütsün)*]’ cümlesinde koyunu sağmazsa kuzusu **Türk** olacağı belirtilmekte, ‘Koçkordu bakkın **Türk** bolsun (*Koçu besle, büyük olsun*)’ cümlesinde ise koçu beslerse **Türk** olacağı ifade edilmektedir. K. Yudahin’in sözlüğünde **Türk** kelimesi madde başı olarak ele alınmış ve örnek cümle niteliğinde yukarıdaki mısralar verilmiştir. Yani Kırgız Türkçesinde **Türk** kelimesi sadece Manas Destanı’nda geçmektedir. Söz konusu sözlükte **Türk** kelimesinin sadece koyunlar için kullanıldığı belirtilerek *büyük* ve *yağlı* anlamına geldiği ifade edilmiştir (Yudahin, II, 1985: 284). Verilen bu anlamlardan *yağlı* anlamı biraz şüphelidir. Çünkü **Türk** kelimesi geçen mısraların, metinlerin genel anlamından bu anlamı çıkarmak mümkün olmamaktadır. Bir başka deyişle bu metinlerde **Türk** kelimesinin sadece *büyük* anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Belirtilmesi gereken husus **Türk** kelimesi ile verilen büyüklük maddi anlama sahip olarak hacim bakımından olan büyüklüğü bildirmektedir.

Türk kelimesinin destandaki *büyük* anlamını Eski Uygurcadaki *güçlü*, *Dîvânu-Lügâti ‘t-Türk’*teki vakit anlamına gelen ve meyvelerin olgunlaştığı zamanın ortasını, olgun, orta zamanı bildiren anlamıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü olgunluğun büyümeyle gerçekleşeceği, olgunlaşmış, büyümüş canlının güçlü olacağı biyolojik bir gerçektir. Dolayısıyla Manas Destanı’ndaki **Türk** kelimesinin Eski Türkçedeki **Türk** kelimesinin anlam değişikliğine uğramış devamı olduğunu ifade edebiliriz.

Bu metinlerde **Türk** kelimesi yukarıda belirtildiği gibi hep koyun, kuzu ve koçla ilgili geçmektedir. Kelimelerin kalıp metinlerin içindeki kullanımı, ne anlamda niçin kullanıldığı çok önemlidir. Çünkü kalıp ifadeler ve sözler toplumun kültürünü, inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtır (Bars, 2014b: 293). *Büyük* anlamına gelen **Türk** kelimesinin Kırgız Türkçesinde sadece Manas Destanı’nda yer alan kalıp metinlerde ve sadece koyun, kuzu ve koç ile ilgili geçmesi söz konusu hayvanların kültürel özelliklerinden kaynaklanmış olabilir. Örneğin: Bokmurun, babası Kökötöy Kan’ın aşını (bir kişinin ölümünden bir ya da birkaç sene geçtikten sonra verilen toy, ziyafet) yapmak için hazırlıklara başlamaları gerektiğini anlatırken ‘Koçkordu bakkın **Türk** bolsun (*Koçu besle büyük olsun*)’ demektedir. Yani koçun belirli bir özelliği olduğu kesindir. Çünkü F. Türkmen, Azerbaycan’daki koç şekilli mezar taşlarının folklorik değerlendirmesini yaptığı makalesinde en önemli besin kaynağı hayvan, özellikle koç ve koyun olan Türklerin ve Moğolların bu ekonomik şartlarının büyüdü dinî inançlarına da karıştığını, ilk önce inanç kaynağı olarak

yüceltilen hayvanlardan bazıları, daha sonra insanın da ondan türediği gerçeğine kadar geliştiğini belirtmekte, koyun ve koç hakkında şunları ifade etmektedir:

Koyun ve koç sembollerinin eski Türklerde hangi sembolik anlamlar ifade ettiği konusu bilim adamlarını epeyce meşgul etmiştir. İslamiyet'ten önce Türkler Göktanrı'ya koyun ve koç kurban etmekte idiler. Kurban edilecek hayvanın Tanrı'ya layık olması, Tanrı tarafından kabul edilebilecek özellikleri de olması gerekirdi. Beyaz koyun, Altaylarda, bugün bile göğe kurban edilmekte ve ağzı bağlı hâlde iken bağırsa kurbanların kabul gördüğü anlamına gelmekteydi. Orta Asya'dan Balkanlara kadar Türk san'atının yaygın olduğu bölgelerde, XII-XIII. yy.dan itibaren at, koç ve koyun heykeline pek çok mezar taşında rastlanmaktadır (Türkmen, 2008: 505).

C. Alyılmaz, ister yabani ister evcil olsun koçun hem geçmişte hem de bugün Türk boy ve topluluklarında erkekliği, üretkenliği, bolluğu, bereketi; yiğitliği, yürekliliği, savaşçılığı, kahramanlığı, cesareti ve asaleti temsil ettiğini, bundan dolayı koç tasvirleriyle, damgalarıyla ve heykelleriyle MÖ. dönemlerden bugüne kadar Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları her bölgede karşılaşmanın mümkün olduğunu belirtmektedir (Alyılmaz, 2015: 479). Bu özelliklerinden dolayı Eski Türk kağanlarının türbelerinde koyun, koç ve kuzu heykelleri yer almaktadır (Foto 3, 4, 5). M. Aksoy, Kazakistan'da koçun erlik, yiğitlik ve bağımsızlık damgası olarak bilindiğini, eski zamanlarda Kazak askerlerinin dizlerinde, göğüslerindeki zırh parçalarında ve ellerindeki kalkanlarında koç damgası bulunduğunu ve Manas'ın türbesinin olduğu yerdeki saha araştırması sırasında aynı anlayışı tespit ettiğini, yani Manas'ın kalkanında, yayında, kuşandığı zırhında hep koçbaşı damgalarının bulunduğunu belirtmektedir (Aksoy, 2014: 132-134). N. Diyarbekirli, Hunlarda ve Hunlardan sonraki Göktürklerde de en önemli kurban hayvanları olarak at, dağ koyunu ve koçun yer aldığını, atın göğe, koyun ve koçun toprağa kurban verildiğini belirttikten sonra Kazak ve Kırgızlardaki türbe geleneğiyle ilgili şu inancı ifade etmektedir: Bundan başka gene bu türbenin yanında birkaç tane kesik koç kafası bulunurdu. Bu koçbaşları da o türbede önemli bir adamın, hatta bir mukaddes kimsenin yattığına delalet ederdi (Diyarbekirli, 1972: 92-94). B. Ögel, Türk destanlarında ve mitolojisinde koçun kurban hayvanı olarak yer aldığını belirtmektedir (Ögel, 1995: 544). Bundan hareketle destanda koçu besleyerek Türk (büyük) kılmak işte koçun Kökötöy gibi padişahın aşında kurban olarak kesilebilecek değerli hayvan olması inancından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Koyunun ve koçun büyüklüğünün sadece Manas Destanı'nda bulunan kalıp metinlerde geçen **Türk** kelimesi ile verilmesi, başka canlıların **Türk** kelimesi ile nitelendirilmemesi ayrı bir öneme sahiptir.

Manas Destanı'ndaki koyun / koç kültürüne ilişkin önemli hususlardan biri de Manas doğarken sarı alın saçlı gök koyunun sarı koç doğurmasıdır:

S. Karalaev, 2010: 69.	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Koluna koş koldop zaar karmadı. Kursakta catıp bakırdı, Munuñ 'Manastap' uraan çakırdı. Sarı saamay kök koydo Sarı başıl irik tuudu, Manasıñdı tuuganda Tamanı menen tik tuudu!	<i>İki eline zehir tuttu. Karında yatıp bağırdı, Bunun 'Manas' diye nidâ söyledi. Sarı gök koyunda Sarı başlı erkek koyun doğdu, Manas'ını doğduğunda Ayağına durarak dik doğdu.</i>
S. Karalaev, 2010: 215.	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Tak elüü beş çaşında Kan Manası körüptür. Sarı saamay kök koydon Sarı koçkor irik tuuptur, Kara kök cal kabılan Kankor Manas dal özün Ayağı menen tik tuuptur.	<i>Tam elli beş yaşında Han Manası görmüştür. Sarı alın saçlı gök koyundan Sarı koç doğmuştur, Kara gök yeleli kaplan Kankor Manas'ın kendisini Ayağına durarak dik doğmuştur.</i>

Gördüğümüz gibi buradaki kalıp metinde Manas doğarken sarı alın saçlı gök koyun da sarı başlı koç doğurmaktadır. Bilindiği gibi Türk destanlarında ana kahraman doğduğu gün onun en yakın hayvanı, yani atı doğmaktadır. Örneğin: Manas Destanı'nın ana kahramanı olan Manas ile onun atı Akkula aynı gün dünyaya gelmiştir (Lipets, 1984: 124-127). Demek ki Manas ile aynı gün doğan koç, Manasla özdeşleştirilmektedir. Bir başka deyişle Manas koça benzetilmiştir. Bunun kanıtı şu metinde yer almaktadır (S. Orozbekov, IV. kitap: 209, 9313-9323):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kökcal Manas mıktı dep, Kördüm ele tüşümdö Çıgırık müyüz kök koçkor Çığa kalıp koroodon Altından kılğan taktımdı Talkalay süzüp cıktı!' dep, Akunbeşim munu aytıp, Askerdin baarın muñaytıp	<i>Gök yeleli Manas cesur diye, Görmüş idim rüyamda Yuvarlak boynuzlu gök koç Ortaya çıkıp ağıldan Altından yapılmış tahtımı İmha ederek süzdü, yıktı!' diye, Akunbeşim bunu söyleyip, Ordunun tümü üzüldü.</i>

Başında Manas bulunan Altay Türklerinin Türkistanı Çinlilerden boşaltma seferi sırasında geçen bu metinde Çüy'ün valisi olan Çinli padişah Akunbeşim, askerlerine rüyasını anlatmaktadır. O, rüyasında onun tahtını yuvarlak boynuzlu gök koçun tahrip edip yıktığını

anlatmaktadır. Bu yuvarlak boynuzlu gök koç da Manastır. Demek ki destanda Manas gök koça benzetilmiştir. Buradaki gök koyun ile gök koçun rengi de ayrı bir anlam taşımaktadır. Çünkü mavi renk Türk kültüründe çok anlama sahip bir renktir. Nitekim mavi, göğün rengidir. Zaten Türkçede **gök** kelimesi hem mavi rengi, hem de semayı bildirmektedir. Göğün ise Türk devlet anlayışındaki yeri büyüktür. Eski Türk anlayışına göre kağanlar Tanrı tarafından seçilmekte, kağana devleti idare etme yetkisi Tanrı tarafından verilmekteydi (Koca, 2003: 66-67). Bu durum Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarındaki ‘teñri teg teñride bolmış türk bilge kagan bu ödke olurtım [(Ben) Tanrı gibi ve Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda tahta oturdum]’ cümlesinde görülmektedir. Eski Türk anlayışında ise Tanrı gökyüzündedir. Dolayısıyla Köktürk devletinin bayrağı gök renkтейdi (Küçük, 2010: 197). Oğuz Kağan’ın yüzünün ve ordusuna kılavuzluk eden kurdun mavi renkte olması kutsallıkla ve Tanrıyla ilişkilidir. Çünkü mavi genellikle gök rengi olarak kullanıldığı için Tanrı’nın ululuğunun ve yüceliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir (Küçük, 2010: 190). Manas Destanı’ndaki Manas’ın benzetildiği, onun bir simgesi olarak yer alan gök koç aynı değeri taşımaktadır. Bir başka deyişle, Manasın yüceliğini, ona devleti idare etme yetkisi Tanrı tarafından verildiğini yansıtmaktadır. Aynı zamanda mavi renk koçun bir kutsal hayvan olduğunu belirtmektedir.

Sonuç:

- Hacmi ve muhtevası açısından dünyanın en büyük destanlarının başında bulunan Manas Destanı, Eski Türk hayatını, kültürünü yansıttığı için bünyesinde Eski Türkçenin söz varlığını, bu kelimelerde korunan kültürel kodu, inancı da barındırmaktadır. Bunun bir örneği **Türk** kelimesidir.

- Türkçenin tarihî devirlerinde *güçlü, büyük, güzel* anlamlarında geçen bu kelime bugünlerde Türk lehçelerinin hiç birinde leksik anlama sahip bir cins kelime olarak kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde de bulunmayan **Türk** kelimesi sadece Manas Destanı’nda Eski Türkçedeki gibi hem *güzel, iyi* hem de *büyük* anlamında geçmektedir. Bunun nedeni de söz konusu kelimenin sadece kalıplaşmış mısralarda belirli varlıklar için kullanılmasıdır. Yani Manas Destanı’ndaki **Türk** kelimesi *güzel, iyi* anlamında sadece söğüt ve kavak ağaçlarıyla ilgili geçmektedir. Bunun nedeni de söğüt ve kavak ağaçlarının Türk hayatındaki önemiyle, ağaç kültürüyle ilişkili olmasıdır. ‘Biri terek, biri tal, Cıgaçının **türkü** oşo (Biri kavak, biri söğüt, Ağaçlarının güzeli onlar)’ mısralarında söğüt ve kavağın ağaçların güzellerinden, iyilerinden olduğu **Türk** kelimesi aracılığıyla belirtilmiştir.

- **Türk** kelimesi Manas Destanı’nda *büyük* anlamında sadece koyun, koç ve kuzuya ilişkin kullanılmaktadır. Örneğin: ‘Koçkordu bakkın **türk** bolsun (Koçu besle, büyük olsun)’ mısrasında koçu beslerse Türk, yani büyük olacağı anlatılmaktadır. Büyük anlamına gelen **Türk**

kelimesinin destanda sadece koyun, koç ve kuzuyu nitelendirmesi, bize göre bu hayvanların Türk hayatındaki öneminden, kült hayvanlarından olmasından kaynaklanmıştır.

- **Türk** kelimesinin *güzel, iyi ve büyük* anlamlarına gelen leksik bir kelime olarak yalnızca Manas Destanı'nda korunmuş olması söz konusu destanın Eski Türk hayatını, kültürünü yansıtan bir destan olması ve bu destandaki ağaç, koyun / koç kültü ile ilişkilidir.

Kaynaklar

- AKSOY, M. (2014). *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*. İstanbul.
- AKSOY, M. (2012). "Tunceli'de Koç - Koyun Heykelleri ve Balballar." *2023 Dergisi*, 129, 16-20.
- AKSOY, M. (2012). "Kazakistan'da Koç - Koyun Heykelli Mezarlar." *Türk Dünyası Tarih Kültür*, S 302. C 51, 29-31.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- ALYILMAZ, C. (2016). "*Gobu*"stan'ın Gizemi (Kıpçaklar'a Giden Yol). Ankara.
- ATALAY, B. (1998). *Divanü Lûgati-t Türk Tercümesi I, II, III, IV*. (4. Baskı). Ankara: TDK Yay.
- BARS, M. E. (2014a). Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları. *JASSS The Journal of Academic Social Science Studies*, 27, 379-398.
- BARS, M. E. (2014b). "Şor Kahramanlık Destanlarında Kalıp İfadelerin Kullanımı." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 289-308.
- ÇAY, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel - Mezar Taşları ve Türkler'de Koç - Koyun Meselesi*. Ankara.
- DANIK, E. (1993). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları*. Ankara.
- DIYARBEKİRLİ, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: Kültür Yay.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- ERGUN, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara.
- GEYİKOĞLU, H. (2001). "Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin Millî Duygularına Etkisi." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, 201-207.
- GÜRSOY, Ü. (2012). "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61, 43-54.
- KARALAEV S. (2010). *Manas: Baatırdık Epos* (haz. Caynakova, Aynek ve Akmataliev, Abdıldacan), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları,.
- KOCA, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri*. (II. Cilt). Ankara.
- KÜÇÜK, S. (2010). "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı." *Bilig*, 54, 185-210.
- LİPETS. R. S. (1984). *Obrazı Batıra i Ego Konya v Tyurko-Mongolskom Epose*. Moskova: Nauka.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara.

- MERT, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Ankara.
- MERT, O. (2007). “Kazak Türkçesi’nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri.” *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 21-23 Mayıs 2007*, Almaata, 297-312.
- NADELYAYEV V. M. vd., (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.
- ORKUN, H. N. (2011). *Türk Sözü’nün Aslı*. (2. Baskı). Ankara: TDK Yay.
- OROZBAKOV, S. (1995). *Manas: Baatırdık Epos I. Kitap*. (haz. Musaev, Samar vd.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- OROZBAKOV, S. (1995). *Manas: Baatırdık Epos II. Kitap*. (haz. Musaev, Samar vd.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- OROZBAKOV, S. (1995). *Manas: Baatırdık Epos III. Kitap*. (haz. Musaev, Samar vd.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- OROZBAKOV, S. (1995). *Manas: Baatırdık Epos VIII ve IX. Kitap*. (haz. Musaev, Samar vd.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- ÖGEL, B. (1993). *Türk Mitolojisi. (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. (I. Cilt). Ankara: TTK Yay.
- ÖGEL, B. (1995). *Türk Mitolojisi. (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. (II. Cilt). Ankara: TTK Yay.
- ÖĞER, A. ve GÖNEL, T. (2011). “Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri.” *Turkish Studies*, 6(4), 233-248.
- RAIHL, K. (2008). *Tyurkskiy Epos: Traditsii, Formı, Poetiçeskaya Struktura*. Moskova: Vostoçnaya Literatura.
- TÜRKMEN, F. (2008). “Azerbaycan’daki Koç Şekilli Mezar Taşlarının Folklorik Açısından Değerlendirilmesi.” *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı*, Ankara: Akçağ Yay., 503-513.
- ÜSTÜNER, A. (2014). “Hârezmlî Hâfız Divanında Türk Adı.” *Turkish Studies*, 9(6), 1107-1116.
- YILDIZ, N. (1998). “Dede Korkut Hikâyelerinde ve Manas Destanında Ağaç.” *Millî Folklor*, 37, 47-51.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar’ II*. Frunze: Kırgız Ansiklopedisi Yay.

Ekler:

Foto 1: Kutsal sayıldığı için dallarına bez bağlanan çam ağacı, Dağlık Altay (Foto: N. Useev)

Foto 2: Boynuzu hayat ağacına benzetilen geyik tasviri, Hakasya (Foto: N. Useev)

Foto 3: Bilge Kağan Mezar Kompleksi'nden çıkarılan kafası kırılmış koç heykeli (Foto: N. Useev)

Foto 4: Şivet Ulaan (İlteriş Kağan) Mezar Kompleksi'nden çıkarılan koç heykeli (Foto: N. Useev)

Foto 5: Şivet Ulaan (İlteriş Kaĝan) Mezar Kompleksi'nden ıkarılan kuzulu koyun heykeli (Foto: N. Useev)